

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СОКОЛОВА Софія Володимирівна

УДК 811.161.2'367.624

**ТРАНСПОЗИЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРИСЛІВНИКІВ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, професор
Висоцький Анатолій Васильович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
директор Інституту української філології

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Тараненко Олександр Онисимович
Київський національний
лінгвістичний університет,
завідувач кафедри загального
та українського мовознавства

кандидат філологічних наук
Заскалета Валентина Петрівна
Національний авіаційний університет,
доцент кафедри українознавства

Захист відбудеться 20 березня 2009 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 18 лютого 2009 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П. Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У сучасних лінгвістичних дослідженнях діє тенденція зміщення центру уваги з мови як системи форм до мови у її дії, у ситуації спілкування. Актуальною постає проблема міжчастиномовної перехідності слів, викликана рухливістю мовних одиниць – численними випадками переміщення слів із одного лексико-граматичного класу до іншого. Під час такого розвитку мови діє процес відмирання окремих властивостей слова та одночасне накопичення нових характеристик, унаслідок чого кількісні зміни спричинюють зміни якісного плану, зокрема транспозицію слів в інші лексико-граматичні класи і виникнення функціональної омонімії.

Спеціальні дослідження потенційної здатності слів до переходу в інші частини мови та обмеження, які при цьому виникають на всіх ярусах лексико-граматичного розрізнення, сприяють глибшому розумінню специфіки словотвірної системи. Під потенційними традиційно розуміють (О.І. Смирницький, А.М. Нелюба) слова, які можуть бути утворені за певним словотвірним типом, або такі, що існують лише у мовленні. Утворені okazіonalно, вони починають регулярно відтворюватися, стають повноцінними одиницями мови, хоча деякі з них так і не виходять за межі okazіonalності.

Обґрунтування та розвиток теорії транспозиції здійснено різноаспектними дослідженнями зарубіжних мовознавців (В.Г. Гак, В.В. Бабайцева, М.Ф. Лукін, В.М. Мігірін, О.М. Кім, М.В. Панов, О.П. Калечиць, В.В. Шигуров, Г.Г. Ярова, Л.В. Борте, І.Я. Сидоренко та ін.). Їхні концепції різняться термінологією, акцентуванням на передумовах та особливостях механізмів перехідних явищ.

У роботах І.Р. Вихованця та К.Г. Городенської найповніше систематизовано різновиди та ступені взаємопереходу частин мови. А значна кількість наукових праць українських лінгвістів, присвячених дослідженню окремих різновидів транспозиції (В.С. Ващенко, Й.О. Дзендзелівський, Д.Г. Гринчишин, М.Я. Плющ, К.М. Мізіна, Т.М. Довга, Л.І. Мацько, Г.М. Муқан, В.М. Ожоган, І.В. Дудко, О.П. Кушлик, Л.В. Бондаренко, О.В. Бугаков та ін.), свідчить про **актуальність** обраної теми дисертаційного дослідження.

На тлі всебічного вивчення лексико-граматичних класів української мови значний інтерес становить прислівник, особливо транспозиційні процеси у його межах. В історичному розвитку ця частина мови постає однією з найрухоміших і найпродуктивніших, яку безперервно поповнюють нові утворення і яка сама стає базою для переходу в інші частини мови. Аналіз фактичного матеріалу дає змогу констатувати наявність і активну дію в сучасній українській мові відприслівникових транспозиційних процесів у напрямку повнозначних, службових частин мови та модальних слів і вигуків.

Відприслівникові переходи потребують комплексного вивчення, з'ясування транспозиційного прислівникового потенціалу сучасної української мови, який зумовлює асиметрію мовного знака та виникнення омонімів. Функціональний аспект відприслівникових транспозитів, механізми процесів переходу в межах масивів „прислівник → дієслово”, „прислівник → іменник”, „прислівник → прикметник”, „прислівник → числівник”, „прислівник → займенник”, „прислівник → частка”, „прислівник → прийменник”, „прислівник → сполучник”, „прислівник → модальне слово”, „прислівник → вигук” ще не були предметом окремого монографічного дослідження. Це і зумовило необхідність дослідження транспозиційного потенціалу прислівників у сучасній українській літературній мові, з'ясування закономірностей і механізмів відприслівникових транспозиційних процесів та виявлення семантичних і граматичних змін у транспонованому слові й транспозиті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах теми „Лінгводидактичний опис функціонування української мови” кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тему дослідження затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 13 від 27.05.2004 року) і схвалено науковою координаційною радою „Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 22 від 20 жовтня 2004 року).

Мета роботи полягає у з'ясуванні еміграційного транспозиційного потенціалу прислівників, визначенні механізмів переходу прислівників до інших лексико-граматичних класів слів.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) проаналізувати теоретичні засади відприслівникової транспозиції в сучасній українській літературній мові;
- 2) описати семантику прислівників як опорний компонент транспозиційних процесів;
- 3) визначити причини та умови відприслівникових переходів в українській мові;
- 4) виявити роль семантичних, морфологічних та синтаксичних властивостей слова як чинників переходу прислівників до інших лексико-граматичних класів слів;
- 5) описати еміграційний транспозиційний потенціал прислівників;
- 6) визначити особливості вживання відприслівникових функціональних омонімів та укласти їхній реєстр;

Об'єктом дослідження є відприслівникові транспозиційні процеси в сучасній українській мові.

Предметом дослідження є прислівники, що мають еміграційний транспозиційний потенціал, та їхні функціональні омоніми.

Методи дослідження. Відповідно до поставленої мети та завдань у дослідженні використано як основний описовий метод, застосування якого

було необхідне для виділення відприслівникових транспозитів, їх класифікації та прийоми функціонального (для аналізу транспозиційних процесів у мовленнєвій реалізації), порівняльного (для встановлення відмінностей функціональних омонімів) і дистрибутивного (для аналізу оточення транспонованих слів та їхніх транспозитів, а також синтаксичної ролі прислівників та їхніх функціональних омонімів у текстах) методів.

Джерелами фактичного матеріалу є Словник української мови: В 11 т. — К.: Наукова думка, 1970—1980. — Т. I—XI.; Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. — 340 с.; Словарь української мови / Б. Грінченко (упоряд., з дод. власного матеріалу); НАН України. Інститут укр. мови, — Репр. вид. К.: Лексикон, 1996; Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — К.: Головна редакція української радянської енциклопедії Академії наук Української РСР, 1975. — 776 с.; Демська О.М., Кульчицький І.М. Словник омонімів української мови / Міжнародний фонд “Відродження”; Наук. ред. Грязнухіна. — Львів: Фенікс, 1996. — 224 с. та ін. Використано також твори українських письменників XIX—XXI століття, наукові тексти, матеріали засобів масової інформації та усної народної творчості.

Фактичний матеріал дисертації становить 5507 одиниць.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що в ній уперше в українській лінгвістиці перехідні явища охарактеризовано з погляду реалізації транспозиційного потенціалу прислівника; системно описано еміграційний потенціал прислівників, виявлено відприслівникові функціональні омоніми; проаналізовано транспозиційні можливості прислівників у зв'язку з категоріальним, лексичним значенням окремих адвербів, способом відображення об'єктивної дійсності та граматичними особливостями.

Теоретичне значення роботи. Теоретичні положення та висновки дисертації дають змогу розширити наукове уявлення про еволюцію слів української мови, шляхи появи нових лексичних одиниць.

Результати дослідження мають значення для розв'язання низки загальних проблем теорії частин мови, транспозиційних можливостей лексико-граматичного класу прислівників, для вивчення перехідності на рівні частин мови та функціональної омонімії.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані у викладанні лексикології, словотвору, морфології, синтаксису сучасної української мови; для укладання тлумачного словника, словника омонімів, словника відприслівникових функціональних омонімів української мови; вони можуть стати основою для розробки спецкурсів і спецсеминарів з сучасної української мови.

Апробація результатів дисертації. Дисертація була предметом обговорення на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Результати й основні положення роботи було висвітлено на науково-звітних конференціях викладачів та аспірантів Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, 2005, 2006), на Міжнародній науковій конференції “Східнослов’янська філологія: від Нестора до сьогодення” (Горлівка, 2006 р.), XV Міжнародній науковій конференції “Мова і культура” ім. проф. Сергія Бураго (Київ, 2006), на Міжнародній науковій конференції “Лінгвалізація світу: теоретичний і методичний аспекти” (Черкаси, 2008).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено в 7 одноосібних публікаціях у виданнях, затверджених ВАК як фахові.

Структура дисертації. Дисертація складається з переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, висновків, 20 таблиць та 3 рисунків, списку використаних джерел (58 позицій), списку використаних лексикографічних праць (29 позицій), списку використаної літератури (275 позицій) та додатків (реєстр відприслівникових функціональних омонімів). Повний обсяг дисертації – 246 сторінок, основний зміст викладено на 178 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, визначено об’єкт, предмет і методи дослідження, поставлено мету і завдання, вказано на зв’язок роботи з науковими програмами та планами, з’ясовано наукову новизну, теоретичне й практичне значення результатів дисертаційного дослідження, подано інформацію про апробацію результатів дослідження та публікації.

У **першому розділі** „Теоретичні засади відприслівникової транспозиції в українській мові” проаналізовано статус прислівників і явище омонімії в системі лексико-граматичних класів слів, синтаксичну зумовленість семантики та семантико-синтаксичні розряди прислівників, систематизовано перехідні явища у прислівниковій транспозиції, розглянуто основні аспекти вивчення відприслівникової транспозиції і асиметрію функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників.

Сучасна класифікація частин мови є наслідком компромісу між застосуванням семантичного, морфологічного та синтаксичного критеріїв. Гетерогенний принцип класифікації лексико-граматичних класів дозволяє стверджувати, що з погляду семантики прислівнику притаманне значення подвійної ознаки, з погляду морфології – незмінюваність, а з погляду синтаксису – роль обставини.

Специфіка прислівника полягає у відмінних від інших частин мови синтаксичних функціях, що обмежені групою присудка в реченні. Вживання цього лексико-граматичного класу у функціях неприслівникових частин мови є проявом набуття ознак інших лексико-граматичних класів.

При транспозиції прислівника в іншій семантичний комплекс переходить не основа, а граматичне слово. Члени транспозиційної пари, що опинилися в межах різних частин мови, вступають в омонімічні відношення, а транспозиція у цьому випадку виступає одним із шляхів асиметрії мовного знака та безпосередньо пов'язана з механізмом та логікою мови як системи асиметричних знаків. Отже, функціональна омонімія, що виникає внаслідок відприслівникових транспозиційних процесів, посідає важливе місце у системі прислівникової омонімії.

Транспозицію розглядаємо як триступеневий процес, що знаходить реалізацію на синтаксичному, морфологічному та семантичному рівнях і має такі елементи: вихідна форма (транспоноване слово), засіб транспозиції (транспозитор) і результат (транспозит). На кожному етапі спостерігаємо відповідну зміну значення прислівника: спершу категоріальне значення прислівника (KZ_{Adv}) переходить у категоріальне значення іншої частини мови (KZ_X), далі зазнає змін морфологічне оформлення слова (МО) та завершальним ступенем стає зміна лексичного значення (ЛЗ) слова. Лексичне значення змінюється поступово, що проявляється у втраті транспонованого прислівникового значення, появи подвійної кваліфікації та в переході до нового. Процес транспозиції прислівників (відповідно до позначення перехідних явищ В.В.Бабайцевою) можна схематично подати так: $KZ_{Adv}MO_{Adv}LZ_{Adv} \rightarrow KZ_XMO_{Adv}LZ_{Adv} \rightarrow KZ_XMO_XLZ_{Adv} \rightarrow KZ_XMO_X(LZ_{Adv}LZ_X) \rightarrow KZ_XMO_X(LZ_{Adv}LZ_X) \rightarrow KZ_XMO_X(LZ_{Adv}LZ_X) \rightarrow KZ_XMO_XLZ_X$. Індокси у схемі (Adv та X) – це вказівка на приналежність диференційних ознак слова до ознак певного лексико-граматичного класу (прислівника та іншої частини мови).

Отже, еміграційна транспозиція лексико-граматичного класу прислівників характеризується зміною синтаксичної функції, синтаксичної дистрибуції та категоріального значення, зміною морфологічних ознак слова і словотвірних можливостей, а також зміною лексичного значення слова та його лексичної дистрибуції.

На відміну від діяхронної перехідності, коли вихідне мовне явище часто зникає, перетворюється в нове, за синхронної перехідності в системі мови існують усі ланцюги схеми: як кінцеві, так і периферійні з проміжними.

Транспозицію слід вважати повною, тобто такою, що пройшла усі ступені переходу, коли нові дистрибутивні відношення стають єдиною сферою виявлення лексеми (слово вже і поза лексичним оточенням сприймається як словоформа певної частини мови). Але повний перехід у сучасній мові трапляється рідко, виявлено переважно часткову транспозицію, важливим фактором якої є зміна синтаксичної дистрибуції. На морфологічному рівні відприслівникова транспозиція проходить такі етапи:

втрату ознаки, введення в комплекс диференційних ознак частини мови нової ознаки та заміну однієї з ознак іншою. Чим багатшою є система значень, форм та функцій семантичної категорії, тим ширші її транспозиційні можливості.

У дослідженні транспозиційного еміграційного потенціалу прислівників зроблено спробу розглянути потенційні наближення лексико-граматичної класу прислівників до інших частин мови. Асиметрія функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників знаходить вияв у виділенні ядра доцентрового поля – прислівників, які через транспозицію утворили лексеми-омоніми у складі інших частин мови. Периферію поля становить сукупність лексем, що активно реалізують свій транспозиційний потенціал. Серед таких слів виділено зони: поле транспозиції у повнозначні частини мови та поле транспозиції у службові частини мови, в модальні слова та вигуки. Крайньою периферією функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників є випадки каузальної транспозиції прислівників до лексико-граматичного класу іменників. Прислівники, що не виявляють транспозиційного потенціалу, перебувають поза межами поля.

У другому розділі – „Транспозиція прислівників у повнозначні частини мови” докладно проаналізовано явища відприслівникової вербалізації, субстантивації, ад’єктивації, нумералізації та прономіналізації.

Відприслівникова транспозиція – одне із джерел появи вторинних предикатів. Транспонованими словами в такому випадку виступають прислівники з обставинним та якісно-означальним значеннями: *безлюдно, близько, важко, відрадно, вітряно* тощо та слова з модальним значенням необхідності, можливості: *важливо, варто, можна, необхідно, потрібно, треба* та ін. У такому випадку прислівники не змінюють морфологічних ознак і набувають нову синтаксичну функцію – відображають тільки перший ступінь вербалізації (предикативацію). Відмінність прислівникових предикатів від власне-дієслів полягає у тому, що дієслівні категорії в предикативних словах виражені не синтетично (за допомогою флексій або інших морфем морфологічного слова), а аналітично, тому у науковій літературі їх ще називають аналітичними дієсловами.

Умовою для предикативації є наявність словосполучення, у якому залежним від опорного дієслова компонентом виступає прислівник. Під впливом контексту словосполучення зазнає редукції опорного дієслова, внаслідок чого прислівник, потрапивши в позицію останнього, перебирає на себе предикативні функції. Предикат, виражений прислівником, супроводжує аналітична синтаксична морфема або напівморфема, яка виражає граматичні категорії часу, способу, виду та ін. (*було, буде, стає, стало, стане*): *радісно* → *було радісно, чудово* → *буде чудово, яскраво* → *було б яскраво*. Із функціонуванням прислівника у ролі дієслова (номінація уже не ознаки дії, а самої дії) фіксуємо одночасну трансформацію граматичних категорій часу, особи. Подібно до дієслова, транспоновані прислівники вступають у

валентний зв'язок з іншими частинами мови за схемою дієслова. Вони бувають одновалентними і керують формами у суб'єктній функції (*Мені було лячно; Дівчинці було сумно*) або двовалентними – відкривають позиції суб'єкта стану та об'єкта стану (*Шоферові гарно видно дорогу*). Найчастіше функцію суб'єкта стану передає давальний відмінок, а функцію об'єкта стану – знахідний відмінок. Характерною рисою деяких предикатів є можливість поєднання з прийменниково-відмінковими формами чи прислівниками синкретичного характеру (у типових випадках із значенням просторово-суб'єктним): *У лісі темно; На вулиці тихо; Надворі тепло; Мені зробилося так соромно, ніби мене спіймали на крадіжці* (М. Матіос).

Подібно до безособових дієслів, прислівникові предикативи функціонують переважно в безособових реченнях. Сполучуваність таких аналітичних дієслів з давальним відмінком суб'єкта і знахідним або родовим об'єкта є максимальною синтаксичною межею їхньої сполучуваності. Поєднання з давальним відмінком суб'єкта стану – це потенційна сполучувальна можливість аналітичних дієслів стану, що не завжди знаходить реалізацію в мовленні, тоді як наявність знахідного відмінка об'єкта стану є фактично обов'язковою, пор.: *Мені чутно голоси і Чутно голоси; Йому видно ліс і Видно ліс*. Речення з аналітичними предикативами, що не мають при собі лексично виражених суб'єктів стану, є неповними (згорнутими) реченнями, а речення, в яких форма суб'єкта стану представлена лексично, є повними.

В українській мові відприслівникові предикативи об'єднують у такі групи: слова на позначення фізичного стану людини (*боляче, голодно, жарко, млосно* тощо), слова на позначення емоційного стану, психічних переживань людини (*весело, жаль, журно* та ін.), слова на позначення стану навколишнього середовища (*душно, вогко, морозно, спекотно, темно, тепло, тихо, холодно* тощо), слова на позначення модальної модифікації стану (необхідності, доцільності, можливості) (*варто, доцільно, можна, необхідно, потрібно, треба* тощо), слова, які позначають модальні, часові відтінки значень (модально-часові) (*ніколи, впору, рано, пізно* тощо), слова, що виражають загальну оцінку дії (*непристойно, корисно, повчально, дурно, природньо, властиво* тощо).

Субстантивация є тріступеневим процесом, реалізованим синтаксично, морфологічно та семантично. Конструкції відприслівникової субстантивации у мовленнєвій реалізації функціонально обмежені та часто мають випадковий, оказіональний характер: *Він прикусив губу, звівся на ноги й майже (Adv) крикнув: – Не ваше діло!.. Не подобається — не йдіть! Ніхто вас сюди не тягне...* (Б. Антоненко-Давидович) → *Андрій з хворобливою цікавістю думав, чи знають вони про нього що-небудь важливе, чи ні, а вголос на слова слідчого відповів обережно оте „майже” (N)* (І. Багрянний). Майже у всіх випадках такої субстантивации не відбувається значних семантичних зрушень, вирішальним у таких випадках стає лише вживання слова у нетиповій для прислівника синтаксичній функції – носія ознаки.

Оказіональні субстантиви несуть певну інформацію екстралінгвістичного характеру, виконуючи метамовну функцію, засновану на різних асоціативних зв'язках. Оказіональні слова відрізняються від неологізмів тим, що зберігають свою новизну, свіжість незалежно від реального часу їхнього утворення: *З весни Іван щодня* (Adv) *в полі – то оре, то засіває яриною* (Панас Мирний) → *Щодня* (Adv) *молочні продукти. Ні дня без „Щодня”* (N) (реклама торговельної марки).

Хоч відприслівникову субстантивацію характеризує переважно початковий (синтаксичний) ступінь транспозиції, трапляються випадки морфологічних змін, за яких транспозит оформлено засобами іменника: *Мішки з цукром.. лежали мійма* (Adv) *з дитячими ляльками й розчавленими консервними бляшанками* (Ю. Смолич) → *Вони говорили разом, одна про те, а друга про інше, і їх бесіда зливалась в якусь кумедну мійму* (N)... (М. Коцюбинський).

У результаті процесу субстантивації прислівники набувають здатність виражати відмінкові відношення. Деякі субстантиви (*далеко, завтра, темно* тощо), які вживаються у поетичному та в розмовному мовленні, є невідмінюваними словами, тому значення відмінка виражається синтаксично. Деякі ж субстантивовані прислівники набувають матеріально виражену флексію іменника з прийменником: *дорога в нікуди, листи з омріяного далека*.

Субстантивуються переважно обставинні прислівники двох груп: часу та місця. Вони можуть мати при собі означення-прикметник та вживатися з прийменниками. Серед обставинних прислівників часу часто субстантивуються *вчора, завтра, потім, сьогодні*. Обставинні прислівники мети (*згарячу, зосліпу, здуру, поневолі, дарма* тощо) зазвичай переходять в іменники, не змінюючи лексичне значення, оскільки виражають внутрішні обставини. Серед обставинних прислівників місця в іменники переходять *далеко, попереду, нікуди, вперед*. Означальні якісні прислівники порівняно з обставинними в іменники переходять рідко. Вони мають субстантивоване значення, якщо усвідомлюються як оцінки: *відмінно, добре, задовільно, незадовільно, погано*. Означальні прислівники способу дії зазнають лише okazіональної синтаксичної субстантивації: *як-небудь, галай-балай*.

Широке вживання прислівників у ролі означень сприяє функціональному зближенню прислівників з прикметниками. Сполучення прислівників з іменниками мають вищий ступінь аналітичності, вони багатші відтінками обставинних відношень, ніж сполучення іменників з прикметниками: *біг наввипередки, розмова по-німецьки, свідок мимоволі, Київ сьогодні, парк улітку*.

За способом зв'язку з основними словами прислівник-неузгоджене означення пов'язаний формою прилягання: *море вночі, ліс улітку, двері ліворуч, робота наспіх*. Він ускладнює семантику своїми лексико-граматичними значеннями місця, часу, способу дії.

Відприслівникова ад'єктивація порівняно з іншими транспозиційними процесами є малочисельною. Ад'єктивація найчастіше реалізується тільки синтаксично (категоріальне значення прислівника змінюється на категоріальне значення прикметника): *Нічне місто **яскраво світилося** вогнями → І Лисавета всю цю **яскраво освітлену** страшну ніч носила воду і поливала приземкувату трапезну Богоявленського монастиря перед школою* (С. Плачинда).

На особливу увагу заслуговують прислівники у складі аналітичних означень (***надзвичайно** терпеливий, **далеко** більший, **біло** намальований*).

Прислівники виступають означеннями до іменників при віддієслівному іменнику (*читання **вголос**, бесіда **напоказ**, відмова **навідріз*** тощо), при невіддієслівному іменнику (***прямо** герой, **зовсім** дитина, товар **нарозхват**, будинок **зліва**, **грім** здалеку, ноги **нарізно**, струмок **внизу*** тощо), в особливих типах речень з прислівником-присудком.

У сучасній українській літературній мові прислівник залежить від віддієслівного іменника, зберігаючи ідентичність із дієслівним сполученням: *повертати **наліво** – поворот **наліво**, обідати **нашвидку** – обід **нашвидку**.*

Закріплюючись у новій прикметниковій позиції, прислівник може набувати морфологічного оформлення прикметника, в який уже перейшов синтаксично. Морфологічний перехід прислівника у прикметник супроводжує набуття прислівником граматичних прикметникових категорій; цими ознаками є засоби словотворення і словозміни (суфікси і закінчення). Найчастіше морфологічної ад'єктивації зазнають часові й просторові прислівники: *Київ **сьогодні** – столиця великої європейської держави → **Сьогоднішній** Київ – столиця великої європейської держави; Політика **учора, сьогодні і завтра** являє собою професійний інтерес аналітиків → **Сьогоднішня та завтрашня** політика уряду – найактуальніші теми **журналістських досліджень**.*

За допомогою синтагматичного критерію кваліфікації ступенів зміни валентності слова виявлено стійкість відприслівникової транспозиції в усталених сполуках (***локально** обмежений, **частково** упорядкований*) та у спеціальних галузевих термінах, наприклад, математичних (***алгебрично** замкнений, **безмежно** подільний, **нескінченно** спадний* (графік)).

Транспозиційний потенціал прислівників проявляється в ад'єктивації переважно означальних та обставинних (переважно місця та часу) прислівників.

Оскільки числівники як лексико-граматичний клас уже не розвиваються, нумералізація є малопродуктивним процесом. Відприслівникова нумералізація реалізується на синтаксичному та семантичному рівнях. У сучасній українській мові шляхом відприслівникової транспозиції поповнюється переважно група неозначено-кількісних числівників: *багато, небагато, мало, немало, достатньо, близько, децю, чимало, ніскільки, скільки, стільки, стільки-то, скільки-небудь, скількись, досхочу, трохи, трошки* тощо. Джерельною базою для такого переходу

виступають якісні та займенникові прислівники (*багато століть, небагато днів, мало снігу, немало клопоту, достатньо умов*): *Сподіваюсь, що ви достатньо* (ЛЗ_{Adv}: “великою мірою; так, як слід”) *уявляєте собі, що ви прийшли сюди не на прогулянку і що перебуваєте не на курорті* (І. Багрянний) → *Втекла, бо жила в хоромі вільно й мала достатньо* (ЛЗ_{Num}: “у достатньо великій кількості”) *срібла і золота, її ввіймали дуже швидко – не встигла дістатися й Сіцилії* (І. Білик). Прислівники втрачають валентний зв’язок із дієсловом та починають вживатися з іменником. Трансформується, відповідно, і категоріальне значення (обставинність замінюється на вираження загальної недиференційованої кількості). Від прислівників неозначено-кількісні числівники відрізняються синтаксичною властивістю, типовою для всіх кількісних числівників – вони можуть керувати іменником, вимагаючи від нього родового відмінка: *Зостануть тут ще завтра і позавтрьому, бо ще не все бачила, що хтіла, та й таки втомлена чогось чимало* (ЛЗ_{Adv}: “дуже, сильно”) (Леся Українка) → – *Маємо в замку доволі жовнірів; є в нас чимало* (ЛЗ_{Num}: “велика кількість”) *гаківниць* (род. в.), *гармат* (род. в.) *та куль* (род. в.) (І. Нечуй-Левицький).

До лексико-граматичного класу числівників транспозиціонують переважно якісні прислівники. Внаслідок переходу вони набувають граматичних ознак числівника – мають при собі: 1) іменники на позначення необчислюваних предметів і понять у формі родового відмінка однини (*мало сорому, багато води*); 2) іменники на позначення обчислюваних предметів і понять у формі родового відмінка множини (*багато учнів, мало книжок, чимало обговорень*).

Займенники – це відносно замкнутий розряд слів. Повної прономіналізації в сучасній українській літературній мові немає – відбувається тільки часткова, яка не викликає зміни граматичних значень. Такі слова лише наближаються до займенників своїм значенням, але не переходять у них повністю. У складі лексико-граматичного класу прислівників вони кваліфікуються як група слів із особливою семантикою: співвідносяться з обставинами дій чи ознаками ознак, називаючи їх своєрідно – не прямо, а через вказівку. Цим вони споріднюються із займенниками. Прономіналізуючись, прислівники зазнають лише категоріальних та семантичних змін, залишаючи незмінними в слові синтаксичну роль та морфологічне оформлення.

Прономіналізація являє собою особливе явище: не функціонально-семантичне перетворення за допомогою синтаксичної позиції, а лише семантичне “вивітрювання” окремих слів та перетворення їх в дейктичні (слова-назви стають словами-вказівками): *Тут* (ЛЗ_{Adv}: “у цьому місці”) *може бути Ваша реклама* (напис на рекламній площі); – *Може, на війні людей обмаль, а нас тут* (ЛЗ_{Adv}: “у цьому місці”) *затримують* (П. Кочура) → *Вугрі йдуть на нерест до Саргасового моря. Тут* (ЛЗ_{Pron}: вказівка на місце: “тут” = “у Саргасовому морі”) *вони відкладають ікру і переголом гинуть* (з журналу).

До лексико-граматичного класу займенників, набуваючи загальної заміщувально-вказівної функції, переходять означальні та більшою мірою обставинні прислівники. Прономіналізовані таким чином прислівники поділяють на розряди питально-відносних (*де, куди, коли, звідки, чому, як, поки, доки*), вказівних (*там, тут, сюди, туди, тоді, так (отак)*), означальних (*завжди, всюди, інколи, іноді, як-небудь* тощо), заперечних (*ніде, ніколи, нікуди, ніяк, нізвідки, нізащо*), неозначених (*десь, де-небудь, казна-куди, колись, кудись* тощо) прислівників.

У третьому розділі – „Транспозиція прислівників у службові частини мови, в модальні слова та вигуки” проаналізовано відприслівникову партикуляцію, препозиціоналізацію, кон’юкціоналізацію, модалізацію, інтер’ективацію.

У сучасній українській мові часто спостерігаємо перехід прислівника одразу до складу декількох лексико-граматичних класів (переважно неповнозначних), що створює багатоконпонентну функціональну омонімію: *Я дала [дитині хліба].. Воно взяло й кинуло **навпаки*** (Adv: “назад, у зворотньому напрямку”) (Ганна Барвінок) → *Голос його був зовсім не рокований, а, **навпаки*** (Mod: вказує на підсилення того, про що говорять, всупереч сказаному, очікуваному), *бадьорий та глузливий* (Ю. Яновський); *Проте нарікання в тоні не почувалось. **Навпаки*** (Part: на початку речення підсилює те, що виражається всупереч очікуваному зі змісту попереднього речення), *майже з кожного рядка било відчуття великого вдовolenня* (А. Головка); *Панночка.. йшла по воду, як бабуся її навчила: не прямо до криниці, а вулицями обходила **навпаки*** (Prep + род.в.: “напрямок, зворотний до чогось”) *сонця* (Г. Квітка-Основ’яненко); *Контральто Антоніни Павлівни і слабенький, але в саму душу проникаючий Костів тенор – сплелися в чудному, може, й **навпаки*** (Prep + дав.в.: вказує всупереч чому відбувається описувана в реченні дія) *всяким музичним законам, дуєті, де партію козака вела контральто, а дівчини – тенор* (Дніпрова Чайка); *Колісник уражений пішов від неї, не сказавши ні слова **навпаки*** (А: “всупереч, наперекір”) (Панас Мирний).

У складі часток група відприслівникових є найчисельнішою. Партикуляція реалізується синтаксично та семантично. Прислівник набуває значення частки тоді, коли він виконує видільну, підсилювальну роль. Об’єкти транспозиції перебувають у відношенні синтаксичної мотивації. До лексико-граматичного класу часток транспонуються означальні прислівники типу *добре, єдино, звичайно, зненацька, лише, ліпше, навпаки, просто, прямо, тільки, ще* тощо. Найчисельнішою групою є транспозити на *-о* (*виключно, зрозуміло, натурально, певно, прекрасно, прямо, рівно, точно, чисто* та інші); менш чисельною, але також значною за кількістю є група транспозитів на *-е* (*добре, ледве, краще, рішуче* тощо). Безпосередньою семантичною передумовою транспозиції означальних прислівників у частки є максимальна ослабленість у них якісного значення. Сама ж можливість транспозиційної моделі “означальний прислівник → частка” обумовлена препозицією

прислівника. У постпозиції ці ж прислівники виступають у своєму первинному значенні якості та не дають часток-транспозитів: *Говорити надто **рїшуче** (Adv) – Я **рїшуче** (Part) не розумію вас; Вести себе **просто** (Adv) – Я **просто** (Part) нічого не зрозумів.*

Означальні прислівники транспозиціонують також у модальні частки, а найбільше – у частки зі значенням підсилення, категоричного увиразнення, спеціального виділення цілого повідомлення або окремих його частин (*так, саме, якраз, яось* тощо). У модальні частки зі значенням припущення, сумніву, непевності щодо вірогідності повідомлюваного транспозиціонують прислівники *ледь, майже, приблизно* та ін., а у складені частки цієї групи *навряд чи, ледве чи* та ін. транспозиціонують (застосовуючи приєднання допоміжної частки *чи*) такі означальні прислівники, як *навряд, ледве*.

У розряд стверджувальних часток переходять такі прислівники, як *чудово, відмінно, прекрасно, добре, ладно, ясно, так* тощо.

Причиною препозиціоналізації є розширення валентності вихідних прислівників. Прислівник, сполучаючись з іменником, займенником, числівником в непрямих відмінках, керуючи ними, виявляє валентну активність, що стає основою виникнення релятивності: *обійти **навколо** – обійти **навколо** будинку, зупинитися **поблизу** – зупинитися **поблизу** магазину.*

Відприслівникові прийменники сполучаються з родовим, орудним та давальним відмінками іменників, які є найпоширенішими елементами прийменниково-відмінкової форми. Прислівник втрачає роль опорного компонента, а на колишній залежний від прислівника іменник переходить лексичне значення новоствореної прийменниково-відмінкової форми: *Шкаруба в садку, на лаві, побачив дівчину, підійшов і мовчки сів **поруч** (Adv) (В. Собко) → **Поруч** (Prep + ор.в.) хаток ліпилися крихітні вівчарні, корівники, стояли височенні ожереди сіна (З. Тулуб).*

Просторові прийменники є переважно відприслівниковими транспозитами. При цьому прислівники переходять як в контактні (*всередині, зверху, поверх, посередині* та ін.), так і в дистантні прийменники (*близько, неподалік, далеко, навколо, докола, кругом, поміж, поперед, навпроти, вище, нижче, навздогін, назустріч* тощо). Обставинні прислівники часу активно транспозиціонують у темпоральні прийменники (*впродовж, наприкінці, одночасно*). Незначна група прислівників переходить у логічні прийменники, що виражають відношення відповідності (*відповідно, залежно, згідно* тощо) та допустові відношення (*наперекір, незалежно* та ін.). Рідше в прийменники переходять деякі якісні прислівники (*просто*).

Кон'юнкціоналізація прислівників пов'язана із процесами абстрагування мовних явищ, оскільки перехід повнозначного прислівника у службовий сполучник є результатом втрати словом валентних зв'язків та набуттям властивості виражати смислові відтінки між членами речення або частинами складного речення: ***Щойно** (ЛЗ_{Adv}: “тільки, допіру, недавно”) *пройшов дощик, і в вечірніх сутінках можна було відчутти, як дихає степ**

(Л. Смілянський) → **Щойно** (*Соп* – указує на швидке настання дії в головній частині після завершення описуваної дії в підрядній частині) *пароплав почав підходити до пристані, Ерік кинувся на верхню палубу* (П. Панч). Відприслівникова кон'юнкціоналізація характеризується двоступеневістю: через незмінюваність обох лексико-граматичних класів вона потребує лише синтаксичних та лексичних змін слова (без морфологічних зрушень).

Означальні прислівники (*особливо, передусім, рівно, точно, ніби, надто, насамперед, зокрема, приміром* тощо) унаслідок кон'юнкціоналізації переважно набувають значення пояснювальних сполучників, проте можуть переходити і до складу протиставних (*втім (утім), однак, однак, інакше, щоправда*) та допустових сполучників (*однак, дарма що*).

У сполучники переходять і обставинні, переважно часові, прислівники *відколи, затим, допіру, іно (йно), потім, щойно, доки, коли, скоро, тільки, лише, ледь, ледве, заледве, як, нарешті, відтоді як*. Меншою мірою кон'юнкціоналізуються прислівники місця (*де, куди, кудю, звідки*), причини (*затим що, навіщо, чому, тому, як*) та мети (*затим щоб, аби*).

Прислівники, що переходять у модальні слова, втрачають своє лексичне значення та починають уживатися для вираження ставлення мовця до змісту висловлюваного та його достовірності: *Цілком природно звучать пісні сина коваля, який зріс серед сільської бідноти* (М. Рильський) → **Я, природно**, не бажав би зв'язувати себе такою обіцянкою (І. Кулик). Це прислівники, які передають значення реальності, достовірності, констатації твердження (*безперечно, безсумнівно, безумовно, достеменно, запевне, звичайно, зрозуміло, навпаки, натурально, нівроку, об'єктивно, природно, певно, справді, щоправда, ясно, звісно і под.*), виражають значення можливості, імовірності, припущення (*видно, видимо, вірогідно, десь, ймовірно, мабуть, може, можливо, очевидно, очевидячки, правдоподібно, напевно, напевне, певно та ін.*), слугують для логічного впорядкування мовлення, виділення основної думки, висновку або результату (*головно, взагалі, зрештою, врешті, нарешті, зокрема, по-перше, по-друге, обов'язково*), вираження суб'єктивної оцінки мовцем або його співучасником (*по-моєму, по-твоєму, по-його, по-її, по-вашому, по-нашому, по-їхньому* тощо).

Перехід прислівників у вигуків презентовано лише на синтаксичному рівні (втратою синтаксичної функції), оскільки морфологічна незмінюваність характерна для обох лексико-граматичних класів, а прислівникове лексичне значення набуває тільки емоційного забарвлення: *Видряпавшись нарешті* (ЛЗ_{Adv}: “після чого-небудь, в кінці чогось”) *на гору, похитуючись і важко дихаючи, стежкою йшла двонога істота* (І. Багрянний) → – **Нарешті** (Ins)! – *зітхнула з полегшенням Христина. – Нарешті ви зробили це!* (М. Гримич). Визначальним показником для вигуків виступає суб'єктивність семантики.

В українській мові зазнають інтер'ективації означальні та зрідка обставинні прислівники. Внаслідок такого переходу поповнюється лексичний склад похідних (вторинних) вигуків, які вимовляються із сильною

експресією. Це емоційні лексеми, що виражають позитивні (*чудесно! чудово! добре! прекрасно! радісно! отак! нарешті! браво!* тощо) та негативні емоції і почуття, іронію (*жахливо! отак! чудесно! чудово! прекрасно! так-то! де там! туди ж іще! все (усе)! гидко! глухо! холодно! боляче! бридко!* тощо); імперативні вигуки, що спонукають до діяльності (*вперед! гірко! кругом! пріч! геть! цоб! цабе!* тощо), вимагають припинення певної діяльності (*вільно! годі! тихо! досить! обережно!* тощо); апелятивні вигуки (*обережно! ах так! як би не так!*); а також етикетні вигуки (*щасливо! всього!* тощо).

ВИСНОВКИ

Транспозиція виступає одним із проявів асиметрії мови. Дослідження транспозиційного еміграційного потенціалу прислівників та систематизація усіх відприслівникових транспозиційних процесів у сучасній українській літературній мові дозволяють розглядати перехідні відприслівникові явища як елементи функціонально-семантичного поля транспозиційності цього лексико-граматичного класу. До таких процесів належать не лише факти повного міжчастиномовного переходу, а й потенційні наближення лексико-граматичного класу прислівників до інших частин мови, що знаходить вияв у випадках часткової відприслівникової транспозиції, в реалізації прислівником синтаксичної функції іншого лексико-граматичного класу та в оказіональній транспозиції. Такі випадки ілюструють триступеневість транспозиційних процесів та доводять системність кваліфікації перехідних явищ у межах лексико-граматичних класів.

Багатство семантики прислівників є сприятливим підґрунтям для транспозиційних процесів. Еміграційний потенціал прислівників безпосередньо залежить від значення транспонованого слова: оскільки семантичне наповнення багатьох прислівників допускає різні потрактування, внаслідок рухливості синтаксичних функцій виникають синтаксичні деривати прислівників: тобто словоформи з вторинною функцією виявляють нові відтінки своїх значень.

Причинами відприслівникових переходів в сучасній українській літературній мові є відсутність лексичного паралелізму серед частин мови, багатоаспектність одиниць мови/мовлення та прагнення до економії мовних засобів. Сприятливим фактором для переходу прислівників в інші лексико-граматичні класи є незмінність граматичної форми прислівників.

Перехід слів із лексико-граматичного класу прислівників в інші частини мови є процесом, під час якого, слово зберігає свої зовнішні морфологічні форми, зазнає змін лексичного та граматичного значення, а також зміни синтаксичних функцій.

Відприслівникова транспозиція репрезентує синтаксичний, морфологічний та семантичний рівні переходу. Одиниці, які не зазнають впливу усіх трьох транспозиційних факторів є виявом okazіонального слововживання – це неморфологізовані, морфологічно не оформлені, відмінні від прислівника частини мови. Повний же перехід слова із лексико-граматичного класу прислівників в інший являє собою морфологічно-синтаксичний словотвір.

Синтаксичний чинник відприслівникової транспозиції є рушійною силою для початку змін у слові. Провідною в матеріалізації потенцій транспозиції прислівника стає широка семантика слова. Проявом набуття ознак інших лексико-граматичних класів є вживання прислівників в ад'єктивній, присудковій, підметовій позиціях і сильнокерованій позиції другорядного субстантивного члена речення.

Транспозицію в іменні частини мови супроводжує набуття прислівником їхніх морфологічних характеристик. При переході в службові частини мови та вигуки прислівник стає повністю незмінюваним. Похідним прийменникам, сполучникам, часткам притаманне не розгортання морфологічної структури, а її згортання.

Еміграційний транспозиційний потенціал прислівників виявлено у процесах субстантивації, вербалізації, ад'єктивації, нумералізації, прономіналізації, партикуляції, препозиціоналізації, кон'юнкціоналізації, модалізації та інтер'єктивації.

Особливість вербалізації прислівників полягає у тому, що дієслівні категорії в предикативних словах виражені не синтетично, а аналітично (на граматичні категорії часу, способу, виду та ін. вказує аналітична синтаксична морфема).

Відприслівникова субстантивація у мовленнєвій реалізації функціонально обмежена та часто має випадковий, okazіональний характер. Зазвичай при субстантивації немає значних семантичних зрушень, вирішальним у таких випадках стає лише вживання слова у нетиповій для прислівника синтаксичній функції. Унаслідок таких процесів прислівник набуває здатності виражати відмінкові відношення.

Порівняно з іншими транспозиційними процесами ад'єктивація прислівників є малочисельною, вона найчастіше реалізована тільки синтаксично. Функціональному зближенню прислівників з прикметниками сприяє те, що, утворюючи конфігурації, синонімічні сполученням прикметника та іменника, прислівник виступає в ролі неузгодженого означення. Сполучення прислівників з іменниками мають вищий ступінь аналітичності, вони багатші відтінками обставинних відношень, ніж сполучення іменників з прикметниками.

Нумералізація прислівників поповнює переважно групу неозначено-кількісних числівників. Унаслідок переходу вони набувають граматичних ознак числівника – мають при собі іменники на позначення предметів і понять.

Прономіналізація являє собою малопродуктивний процес, оскільки прислівник зазнає не функціонально-семантичного перетворення за допомогою синтаксичної позиції, а лише втрату вихідної семантики окремих слів та перетворення їх із поїотетичних в дейктичні.

Найбільш продуктивно транспозиційний потенціал прислівників реалізований при переході в присудкові, модальні слова, вигуки, прийменники, частки.

Перехід прислівників у склад повнозначних частин мови пов'язаний зі зміною лексичного значення, а при транспозиції у службові відбувається його втрата. Якщо прислівник у реченні починає виконувати функції семантичного зв'язку слів у реченні для надання додаткової семантики, певної модальності, комунікативної спрямованості, то це слугує знаком транспозиційного переходу до лексико-граматичного класу часток. При вираженні релятивності має місце транспозиція у прийменники. Функцію сполучників починають виконувати насамперед прислівники, що за своєю семантичною природою здатні виражати різні відношення між предметами об'єктивної дійсності. Унаслідок категоріальних змін наявний перехід прислівника у модальне слово зі зміною атрибутивної функції на функцію вираження суб'єктивного ставлення до змісту повідомлення. Потенційна наявність емоційно-експресивного або наказово-спонукального значення у слові є основною умовою інтер'єктивації.

Функціональна омонімія виникає внаслідок відприслівникових транспозиційних процесів і посідає центральне місце у системі прислівникової омонімії. Кількість та якість функціональних омонімів залежить від лексичних та граматичних характеристик транспонованого слова. Функціональні омоніми, які з'явилися внаслідок відприслівникових переходів, являють собою як двочленні, так і багаточленні ряди.

Засобом кваліфікації функціональної прислівникової омонімії є контекст, оскільки поза ним слово несе невизначену інформацію і має лише потенційне значення. Лише в певному контексті реалізується семантика слова, нейтралізуються одні значення та актуалізуються інші.

Отже, прислівник у сучасній українській мові виступає як широкий, багатий значеннями лексико-граматичний клас слів, який має складну систему різнотипних слів та є сферою взаємодії між частинами мови. Перехід прислівників в інші частини мови тривалий, оскільки пов'язаний безпосередньо із процесами узагальнення, абстрагування окремих явищ об'єктивної дійсності та вираженням засобами мови цих складних процесів. Найбільше відприслівникова транспозиційність представлена неповними випадками субстантивації, вербалізації, ад'єктивації, нумералізації, прономіналізації, партикуляції, препозиціоналізації, кон'юкціоналізації, модалізації та інтер'єктивації.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Соколова С. В. Прислівники та омонімічні з ними форми / С. В. Соколова // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць ; В. І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К. : Знання України, 2005. — С. 60—66.
2. Соколова С. В. Омонімія обставинних прислівників місця та просторових прийменників / С. В. Соколова // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць (Редкол. : В. І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К. : Знання України, 2006. — С. 22—25.
3. Соколова С. В. Типи та особливості відприслівникової субстантивації / С. В. Соколова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / Відп. редактор А. П. Грищенко. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. — Вип. 2. — С. 185—190.
4. Соколова С. В. Проблемність виділення лексико-граматичного класу прислівників / С. В. Соколова // Східнослов'янська філологія : зб. наук. праць. — Випуск 10. Мовознавство. — Горлівка : Видавництво ГДПШМ, 2006. — С. 268—275.
5. Соколова С. В. Ступені партикуляції прислівника в сучасній українській літературній мові / С. В. Соколова // Мова і культура. (Науковий журнал). — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. — Вип. 9. — Т. VI (94). Національні мови і культури в їх специфіці та взаємодії. — С. 297—301.
6. Соколова С. В. Асиметрія функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників / С. В. Соколова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / Відп. редактор М. Я. Плющ. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. — Випуск 3, — С. 138—144.
7. Соколова С. В. Відприслівникова ад'єктивація в сучасній українській літературній мові / С. В. Соколова // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / МОН України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; Відп. ред. Г. І. Мартинова. — Черкаси, 2008. — Вип. 6. — С. 18—24.

АНОТАЦІЇ

Соколова С.В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2009.

У дисертації проаналізовано теоретичні засади відприслівникової транспозиції в сучасній українській літературній мові; описано можливі випадки переходу прислівників до складу інших частин мови та утворення функціональних омонімів, тобто визначено еміграційний транспозиційний потенціал прислівників. Укладено реєстр відприслівникових функціональних омонімів. Виявлено роль семантичних, морфологічних та синтаксичних властивостей слова як чинників, що дають змогу реалізувати перехід прислівників до інших лексико-граматичних класів слів або перешкоджають йому.

Ключові слова: прислівник, транспозиція, вербалізація, субстантивізація, ад'єктивізація, нумералізація, прономіналізація, партикуляція, препозиціоналізація, кон'юкціоналізація, модалізація, інтер'єктивізація.

Соколова С.В. Транспозиционный потенциал наречий в современном украинском языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2009.

В диссертации проанализированы теоретические основы отнаречной транспозиции в современном украинском языке; описаны возможные случаи перехода наречий в другие части речи и возникновения функциональных омонимов – выявлен эмиграционный трансформационный потенциал наречий. Составлен реестр отнаречных функциональных омонимов. Выявлена роль семантических, морфологических и синтаксических особенностей слова как факторов, которые делают возможным или невозможным переход наречий в другие лексико-грамматические классы слов.

В первом разделе диссертации „Теоретические основы отнаречной транспозиции в украинском языке” определен статус наречий и явление омонимии в системе лексико-грамматических классов слов, синтаксическая обусловленность семантики и семантико-синтаксические разряды наречий, систематизированы переходные явления наречной транспозиции, рассмотрены основные аспекты изучения отнаречной транспозиции и асимметрия функционально-семантического поля транспозиционности наречий.

Транспозиция выступает одним из способов асимметрии языкового знака и непосредственно связана с механизмом и логикой языка как системы асимметрических знаков. Функциональная омонимия, возникающая вследствие отнаречных транспозиционных процессов, занимает центральное место в системе наречной омонимии.

Проявлением свойств других лексико-грамматических классов является употребление наречий в адъективной функции, в функции подлежащего и сказуемого. Эмиграционная транспозиция наречия проявляется в изменении синтаксической функции, синтаксической

дистрибуции и категориального значения; в смене морфологических признаков слова и словообразовательных возможностей, в смене лексического значения слова и его лексической дистрибуции.

Переходные отнаречные процессы иллюстрируют состав функционально-семантического поля транспозиционности лексико-грамматического класса наречий. Такими процессами являются не только факты полного перехода, но и потенциальные приближения класса наречий к другим частям речи, что проявляется в случаях частичной отнаречной транспозиции, в реализации наречием синтаксической функции другого лексико-грамматического класса и в окказиональной транспозиции.

Асимметрия языкового наречного знака проявляется в выделении ядра поля – лексем, которые вследствие транспозиции образуют омонимы в составе других частей речи. Лексемы, активно реализующие свой транспозиционный потенциал, составляют периферию поля, в которой выделяется зона транспозиции в самостоятельные части речи и зона транспозиции в служебные части речи, в модальные слова и междометия. Крайней периферией функционально-семантического поля транспозиционности наречий являются случаи каузальной транспозиции. За полем пребывают наречия, не проявляющие транспозиционный потенциал.

Во втором разделе „Транспозиция наречий в самостоятельные части речи” проанализированы явления отнаречной вербализации, субстантивации, адъективации, нумерализации, прономинализации.

Все самостоятельные части речи, кроме местоимений, выполняют номинативные функции, поэтому транспозиция наречий в состав таких лексико-грамматических классов сопровождается как сменой синтаксической функции и морфологического оформления, так и сменой или пересмотром лексического значения слова.

В третьем разделе „Транспозиция наречий в служебные части речи, в модальные слова и междометия” проанализированы партикуляция, препозиционализация, конъюкционализация, модалация, интеръективация.

Служебные части речи активно пополняются отнаречными образованиями. Переход наречий в состав служебных слов характеризуется потерей наречного значения и появлением взамен функционального значения в предложении.

Наречие в современном украинском языке является наиболее обширным и богатым значениями лексико-грамматическим классом. Транспозиция наречий в другие лексико-грамматические классы – продолжительный процесс, поскольку связана с процессами обобщения, абстрагирования отдельных явлений объективной действительности. Она представлена неполными случаями вербализации, субстантивации, адъективации, нумерализации, прономинализации, партикуляции, препозиционализации, конъюкционализации, модалации, интеръективации.

Ключевые слова: наречие, транспозиция, вербализация, субстантивация, адъективация, нумерализация, прономинализация,

партикуляція, препозиціоналізація, кон'юнкціоналізація, модалізація, інтер'єктивізація.

Sokolova S.V. Adverb conversion of possibilities in modern Ukrainian language. – Manuscript.

Dissertation for a Candidate's Degree in Philological Science. Speciality 10.02.01 – The Ukrainian Language – M.P. Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2009.

In dissertation is analyses the theory adverb-to-parts of discourses conversion in modern Ukrainian language, describes the possibilities of adverb-to-parts of discourses conversion and formation of homonyms, creates enumerate adverb-to-parts of discourses conversion and formation of homonyms. Determines semantic, morphologic and grammatical base, semantic specific of these processes that helps or makes difficulties of adverb-to-parts of discourses conversion.

Key words: adverb, conversion, adverb-to-verb conversion, adverb-to-noun conversion, adverb-to-adjective conversion, adverb-to-numeral conversion, adverb-to-pronoun conversion, adverb-to-particle conversion, adverb-to-preposition conversion, adverb-to-conjunction conversion, adverb-to-insertion conversion, adverb-to-interjection conversion.